

Тетяна ПРОНЬ

РЕПАТРІАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПІВДЕННО-СХІДНИХ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОЛЬЩУ У 1944–1951 РОКАХ

Розглянуто проблему репатріації польського населення з території південно-східних та центральних областей Української РСР у контексті міждержавного обміну територій і населення УРСР й Польщі в повоєнні роки. Виявлено причинно-наслідкові зв'язки їх примусового механічного руху на тлі тогочасних суспільно-політичних процесів у СРСР.

Ключові слова: міграційні процеси, насильницькі міграції, добровільно-вимушені переселення, депортація, репатріація, колишні польські громадяни, спецпоселенці, спецпереселенці.

Tetiana PRON'

REPATRIATION OF THE POLISH INHABITANTS FROM THE SOUTH-EASTERN AND CENTRAL REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR TO POLAND IN 1944–1951.

The author examines the problem of repatriation of the Polish population from South-Eastern and central Ukrainian SSR in the context of intergovernmental exchange of territory and population between Ukraine and Poland in post-war years. The author discovered the causal relations behind their forced migrations against the background of social and political processes in the USSR.

Key words: migratory processes, forced migrations, voluntarily migration, deportation, repatriation, former Polish citizens, special settlers, special migrants.

40-ві роки ХХ ст. ввійшли в історію народів Центрально-Східної Європи як час інтенсивних міграційних процесів, обумовлених державним примусом. Політичні режими прямо або опосередковано використовували насильницькі й добровільно-вимушені міграції населення з метою подолання граничного стану суспільних настроїв і підкорення почасти уявних політичних противників. Найчастіше практикувалися насильницькі міграції у Радянському Союзі. Однією з найчисленніших національних груп, які потерпіли від масових специфічних форм міграцій: репресивної – депортація за етнічною ознакою, були поляки, що проживали у прикордонних районах Української РСР напередодні Другої світової війни, та ті, які опинилися у її

складі після 17 вересня 1939 р., а також нерепресивної – “добровільно-вимушеної” репатріації після звільнення території південно-східних та центральних областей України від фашистської окупації (1944–1946 рр., 1951 р.).

В останні десятиліття окреслена проблема викликає посилений інтерес у науковому дискурсі польської та української історіографії¹. Автори численних історичних есе здійснили плідну пошукову роботу, ввели в науковий обіг значний обсяг джерел й висвітлили чимало маловідомих аспектів. Вагомо наповнили джерельну базу досліджень збірники документів: “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. 1939–1945 рр.” (Львів, 1996), “Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1947” (Варшава; Київ, 2000), “Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белорусии в 1940 году” (Варшава; Москва, 2003). Однак попри значну кількість наукових праць тема насильницьких міграцій не вичерпана.

Ми намагаємося розкрити особливості процесу повернення (репатріації) на етнічну батьківщину польського населення, переселеного на територію південно-східних та центральних областей Української РСР у 1944 р. з місць висилки, простежити еволюцію й просторову картину руху, визначити його роль в організованих повоєнних міграціях та показати загальний характер впливу на процес обміну населенням УРСР й Польщі 1944–1946 рр. і 1951 р. Важливо акцентувати увагу на цьому факті, адже географічні межі більшості праць із зазначеного напрямку охоплюють державну територію її сучасних західних областей і не співвідносять репатріацію колишнього польського населення, що проживало до депортації у прикордонних районах із процесом міждержавного повоєнного обміну населення, а хронологічні обмежуються 1944–1947 рр. Вважаємо, що часові рамки і соціальні верстви процесу значно ширші. Немає рішень, які б не перетиналися.

У зв’язку з цим залишається актуальним поглиблення історичного пізнання процесу переселення поляків до Польщі в повоєнні роки, доповнення джерельної

¹ К. Repariacia ludności polskiej po II wojnie światowej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – 384 s.; Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – Київ, 2003. – 576 с.; Його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках / В. Сергійчук. – Київ, 1999. – 192 с.; Його ж. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) / В. Сергійчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-ти річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 29–32; Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля / С. Ткачов. – Тернопіль, 1997. – 216 с.; Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Калакура. – Київ, 2007. – 508 с.; Рубльов О. Документи ківських архівів про так зване переселення поляків з УРСР і українців у ПНР й акція “Вісла” / О. Рубльов // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 203–211; Переселення поляків з України 1944–1946 рр. / С. Степень // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 172–181.

бази документами обласних і республіканських архівів України, а також Росії. На наш погляд, паралельні дослідження польських та українських істориків із порушеної проблематики уможливають адекватне висвітлення долі народів, дозволять запобігти однобічному викладу фактів й підготувати до друку – за слушною пропозицією львівського професора, керівника центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Миколи Литвина – “Літопис депортацій українців, поляків, інших народів Центрально-Східної Європи середини ХХ століття”².

Передусім звернемо увагу на історичне тло, що передувало переселенню 1944–1947 рр. і 1951 р., правомірність застосування дефініції “репатріація” щодо визначення міграційного руху поляків на батьківщину з вищезазначених областей.

Наприкінці війни кількість польського населення майже на всій території України стрімко зростає. Збільшення відбулося завдяки організованому механічному руху колишніх польських громадян, що прибули зі спецпоселень різних республік і країв СРСР, куди їх було депортовано у ході двох потужних передвоєнних кампаній насильницького переселення. У такий спосіб керівники радянської держави, не маючи сумніву щодо невідворотності війни, готувалися до майбутнього театру воєнних дій й намагалися “укріпити” кордон “етнічними зачистками”. Як відомо, у 1936 р. із прикордонних районів Української РСР було виселено 35 820 поляків переважно в Казахську РСР³. У 1940 р. відбулося друге передвоєнне масове виселення 292 513 представників різних груп “соціально небезпечних” поляків – представників колишньої польської адміністрації, військових і політичних діячів, поміщиків та фабрикантів, офіцерів польської армії, співробітників спецслужб, поліцейських, жандармів, прикордонної і лісової сторожі (за тогочасною термінологією т. зв. “осадники”), білоемігрантів, українських націоналістів, декласованих елементів та біженців із території Польщі, окупованої німцями⁴. Названий “спецконтингент” розселили в 17 областях, краях та автономних республіках РРФСР, а також у середньоазійських республіках СРСР. За національною приналежністю більшість із них були поляками і євреями, хоча поміж ними були українці та білоруси. Депортованих направили на висилку й поселили у спеціальних поселеннях, як спецпоселенців або спецпереселенців.

Не можна не погодитися з думкою більшості науковців Польщі й України, що депортація не була смертельним вироком, проте зауважимо, що вона мала фатальні наслідки для багатьох із них. Безсумнівно, зміна місця проживання – проблематична для кожної людини. Для насильно переселених – це одне з найтяжчих випробувань.

Політика ставлення сталінського керівництва до депортованих поляків змінилася на краще з початком війни СРСР з фашистською Німеччиною й відновленням

² Литвин М. Депортації 1944–1951 рр. у суспільній свідомості українців / М. Литвин // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 12.

³ Алиев И. Этнические репрессии / И. Алиев. – Москва, 2008. – С. 111.

⁴ Репрессии против поляков и польских граждан / [ред. Л. Еремина]. – Москва, 1997. – С. 117; Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1940 году. – Варшава; Москва, 2003. – С. 678.

у 1941 р. дипломатичних відносин із польським урядом в еміграції. Вже 12 серпня 1941 р. згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР більшості з них було надано амністію, дозволено виїхати з місць заслання й висилки. Але воєнні дії та реквізоване раніше нерухоме майно зробили повернення в місця попереднього проживання неможливим. Звертаючись за роз'ясненням до В. Молотова про подальшу долю спецпоселенців-поляків, Л. Берія запропонував: “Бажано їм залишатися на місцях, у містах і в районах, висилки тимчасово і чекати вказівки посольства”⁵. Тому значна їх частина змушена була залишитися на початкових місцях поселення в Комі АРСР, південних областях Уралу та республіках Середньої Азії.

Дозвіл виїхати з СРСР і повернутися у Польщу, як етнічну батьківщину в післявоєнних кордонах, особи, які були польськими громадянами до 1 вересня 1939 р., отримали тільки у 1944 р. Початку і прискоренню зворотної міграції сприяли успіхи Червоної армії на фронтах, звільнення території України від фашистської окупації, міжнародна ситуація та динамічний перебіг радянсько-польських відносин. З огляду термінології – дефініція “репатріація”, що окреслює повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за її межами внаслідок війни, відповідає становищу саме цієї категорії примусових мігрантів, хоча й з певними застереженнями.

Репатріація “колишніх польських громадян” займає чільне місце у взаємних переселеннях або, як ще називають це явище, у трансфері чи в обміні населенням УРСР і Польщі 1944–1946 рр., оскільки, по-перше, більшість із них довгий час проживали у прикордонних районах, звідки були депортовані радянською владою, мали б повернутися туди з місць висилки, значить, бути включеними до складу репатріантів. У деяких із них у західних областях України, що відійшли до СРСР, ще залишалися рідні, які очікували на їхнє повернення з місць заслання, щоб разом виїхати на постійне проживання у Польщу; по-друге, добровільно-примусове переміщення поляків із висилки, розселення і проживання протягом майже півтора року на території південно-східних та центральних областей Української РСР де-факто перетворило їх на польське населення України, яке підлягало переселенню в Польщу на тих же юридичних засадах, що й поляки західних областей; по-третє, одночасне миттєве переселення поляків до Польщі з усієї території СРСР планувалося задовго до початку процесу. Їх не мали наміру затримувати в місцях виселення. Хоча і не дозволили повернутися в область довоєнного проживання, але сконцентрували на кінець 1944 р. на території України в очікуванні офіційного вирішення питання про репатріацію у Польщу; по-четверте, з планами подальшого переселення колишніх польських громадян із південно-східних та центральних областей України до Польщі впродовж березня–квітня 1945 р. пов’язані масштабні операції з винищення сіл з українським населенням АК й різними збройними угрупованнями, які прокотилися територією Холмщини, Надсяння та Лемківщини з метою застрашення й прискорення прийняття рішення про евакуацію. Вони опосередковано вказують на причетність керівництва СРСР і Польщі до тих подій;

⁵ Российский Государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1286. – Л. 80.

по-п'яте, в тогочасній діловодній документації терміни “репатріація” й “евакуація” вживалися як щодо тих, хто повертався зі спецпоселення у статусі “колишніх польських громадян”, так і до тих поляків, які не були депортовані до війни і яких у тому ж часі “евакуювали” (сучасне – депортували або репатріювали) з території, що відходила до СРСР. Це вказує на ототожнення процесу переселення (вірогідно, не розуміння його суті) самими виконавцями; по-шосте, попри активний зворотний рух поляків у Польщу у 1944–1946 рр. із західних областей держслужбовці відзначали, що кількість населення, яке проживало на цій території, “кожний раз збільшується за рахунок прибуття поляків зі східних областей та інших республік”, що підтверджує їх включення в загальні списки переселенців і статистику переселення. Отже, репатріацію на етнічну батьківщину колишніх польських громадян, яких повернули зі спецпоселень в Україну, можна вважати частиною радянсько-українсько-польського обмінного процесу територіями і населенням у повоєнні роки. Він гармонійно злився з ним. Назагал те, що відбулося з польським населенням у СРСР, викривлює семантику поняття “репатріація” і не відповідає її нейтральному змісту. Остаточо питання звільнення зі спецпоселень осіб польської національності, висланих у довоєнні роки із прикордонних районів Української РСР, було вирішено в 1956 р. Однак вони залишилися громадянами СРСР. На той час цей контингент нараховував 23 519 осіб⁶.

Весною 1944 р. НКВС СРСР приступив до процедури підготовки повернення колишніх польських громадян із місць заслання в Польщу. Та їх шлях до Вітчизни виявився невимірно довгим. На той час про повернення в місця попереднього проживання не йшлося. Питання кордонів й обміну населення вже було погоджено на міжнародному рівні. Перш ніж повернути раніше депортованих поляків на батьківщину, їх фактично редуварували в Україну й розсіяли майже по всіх її областях, крім західних. Брутальність завуальованого добровільного переселення, порушення права вибору місця проживання, дезінформація щодо місця і мети нового поселення, очевидно, підводить цю кампанію з переселення польського населення зі східних областей СРСР в УРСР під цей термін.

Історія редувартації поляків в УРСР з подальшою репатріацією до Польщі почалася 5 квітня 1944 р., коли Рада Народних Комісарів СРСР своїми постановами № 359-105с та № 54-224с від 11 липня 1944 р. “Про часткове переселення колишніх польських громадян” визначила для них нове місце поселення і термін переселення. У документі вказувалося, що виконавчі структури мали перевезти їх і розселити на території УРСР протягом серпня–вересня 1944 р. Рішення радянського керівництва було зумовлено бажанням пом'якшити відносини з сусідньою державою та використати “цей контингент” у сільськогосподарському виробництві під час сезонних польових робіт. 17 липня 1944 р. РНК УРСР своєю постановою № 808-43 підтвердила прийом 29 700 колишніх польських громадян й визначила 15 областей для розселення: Київську, Харківську, Сумську, Чернігівську, Кам'янець-Подільську, Вінницьку, Полтавську, Ворошиловградську (нині – Луганську), Сталінську (нині

⁶ Бугай М. За повідомленням НКВС СРСР були переселені / М. Бугай. – Київ, 1992. – С. 46.

– Донецьку), Одеську, Миколаївську, Запорізьку, Дніпропетровську і Херсонську⁷. Найбільшу кількість спецпоселенців повинні були прийняти Херсонська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Дніпропетровська й Харківська області (від 2 до 5 тис. осіб кожна). Передбачалося “розмістити цей контингент” у радгоспах спеціалізованих відомств: Наркомрадгоспів УРСР – 20 880 осіб, Наркомхарчпрому – 3 400, Наркоммясомолпрому – 490, тютюнорадгоспах Наркомхарчпрому – 600, підсобних господарствах підприємств і колишніх німецьких колоніях – 4 330⁸.

Масове переселення почалося влітку 1944 р. До України одночасно з двох напрямків прибували ешелони спеціального призначення: один – зі східних республік СРСР – Казахської, Узбецької (Алма-Атинська, Карагандинська, Кокчетавська, Північно-Казахська, Талди-Курганська, Хорезмська області)⁹, інший – зі східних та північних областей і країв РРФСР (Вологодської, Свердловської, Омської, Молотовської, Кемеровської областей, Тобольської округи, Красноярського краю та Каракалпакської АРСР)¹⁰. Перша партія складалася в основному з сімей військовослужбовців, жінок, дітей, людей похилого віку та інвалідів. 18 липня 1944 р. на станцію Знамянка Кіровоградської області прибув транспорт з 910 спецпоселенцями, яких розселили в радгоспах Долінського, Мало-Висковського, Велико-Висковського та Новоукраїнського районів¹¹. 10 жовтня ешелон СК-808 доставив сюди ще одну партію спецпоселенців у складі 1 555 осіб. Однак ні в першому, ні у другому випадках радгоспи не були готовими до прийому спецпереселенців.

Як зазначалося, розселяли їх компактними групами по 60–250 осіб у поселеннях радгоспів, де вони ставали робочими. На 29 серпня 1944 р. у Миколаївську область прибуло 3 366 спецпоселенців, з яких 2 132 розмістили в колишніх німецьких колоніях і 17 радгоспах, що спеціалізувалися на вирощуванні зернових. Найбільшу кількість поселили в радгоспах однойменних районів: “Братському” – 298 осіб, “Снігурівському” – 213, “Тілігуло-Березанському” – 149, а також “Нечаянському” Варварівського району – 189, ім. Шмідта Очаківського – 158 та інших. Крім цього, значно менше, але все ж поселяли в колгоспах і підсобних господарствах. У колгоспах поселили 1 213 осіб, у м. Вознесенську – 363 і с. Веселиніво – 850¹².

Отже, колишніх польських громадян від початку направляли не до Польщі, про що вони мріяли і на що сподівалися, а в Україну. Зрозуміло, що дії влади викликали в них невдоволення. Спецпереселенка радгоспу “Індустріальний” Харківської області

⁷ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1947. – С. 64, 78.

⁸ Там само. – С. 64.

⁹ Наулко В. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. / В. Наулко // Етнологічні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Беренштейн, Н. Зіневич, В. Зінич та ін. – Київ, 2001. – С. 47–48.

¹⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1947. – С. 78.

¹¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 36.

¹² Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р-992. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 71.

Кисельова говорила: “Уряд СРСР не знає, що робить, і возить поляків по всьому Союзу невідомо за чим”¹³. Зазначена категорія наповнила першу організовану та потужну хвилю повосенної міграції населення у південно-східних областях України. На той час села як ніколи потребували робочих рук, тяглової сили, сільськогосподарської техніки тощо. Однак прибулий контингент мало міг тому зарадити.

Реалії, з якими спецпоселенці зіткнулися під час перевезення й улаштування на нових місцях, зруйнували сподівання на краще майбутнє. Спочатку вони навіть не знали, куди їх направляють. “...Я вже не у Сибіру, а на Україні, так нас обманули, щоб ми збиралися їхати додому, а замість дому привезли на Україну, і так нам тепер тяжко жити. Кожний хотів би швидше потрапити, вирватися додому, а вони не хочуть відпускати, тільки за викликами... [тут і далі стилістику оригіналу збережено – Т. П]. Ми думали, що нас везуть на нашу любиму батьківщину Польщу, а виявилось не так... Коли нам оголосили, що їдемо додому – було багато радості, це був самий щасливий момент у Росії... Дали нам квартиру, в одну кімнату 15 чоловік. Їсти не варимо, нічого. 99 відсотків голі й босі і не можемо йти на роботу. ...Якби ми знали, що це не додому – не їхали б, так вже жили б як-небудь...”¹⁴, – писали вони в листах до рідних.

Організований зворотний рух поляків зі східних республік в Україну набирав все більших обертів і додавав все більше проблем. Очевидно, що прийняте вищим керівництвом держави рішення виявилось ще одним управлінським експериментом. Територіям південно-східних і центральних областей України відводилася роль транзитного посередника в обміні населенням СРСР/УРСР й Польщі до офіційного вирішення проблеми. Це була показова демонстрація намірів налагоджувати дружні відносини та співпрацю з повоєнною Річчю Посполитою. З цивільним населенням тоталітарний режим поводився як з військовими. Передислоковуючи з місця на місце спецпоселенців, їх подальшою долею особливо ніхто не переймався. Піднявши дочасно міграційний рух поляків, держава не передбачила його негативних наслідків та суспільного резонансу.

Чутки про повернення на батьківщину розповсюджувалися серед колишніх польських громадян швидко. Місяць очікували просто неба у м. Котлас відправлення на батьківщину 89 сімей з дітьми і хворими, наполегливо вимагаючи потяг і не погоджуючись повернутися до м. Устюг Вологодської області, куди вони самовільно виїхали з Архангельської області ще у 1943 р. Лише за особистого втручання В. Молотова й узгодження питання із обкомом КП(б)У та облвиконкомом Херсонської області їм було виділено вагон, забезпечено продуктами і відправлено в радгосп ім. Фрунзе¹⁵. Незважаючи на те, що 11 серпня 1944 р. РНК СРСР оголосила про закінчення переселення, потяги з колишніми спецпоселен-

¹³ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 304.

¹⁴ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1947. – С. 90, 94.

¹⁵ РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1286. – Л. 150.

цями ще кілька місяців продовжували надходити в південно-східні та центральні області України.

На початку листопада 1944 р. в Одеську, Харківську і Кіровоградську області прибули до нових місць призначення 3 122 поляки. У радгоспах Одеської області поселили 564 особи, Харківської – 664, Кіровоградської – 1 568, з них 12 дітей влаштували в дитбудинки. Водночас у дорозі перебувало ще 15 246 спецпереселенців¹⁶. Кількість прибулих була значно більшою за можливість їх прийняття зруйнованою за роки війни Україною. Керівництво областей систематично інформувало партійні і радянські органи про стан переселення. 16 жовтня 1944 р. Миколаївська область, зважаючи на те, що прийняла вже 3 366 осіб, відмовила у прийомі 1 808 колишніх польських громадян із Казахської РСР: “У радгоспах житла немає. Заявка була складена влітку, щоб допомогли у збиранні врожаю на полях і заробітку ними трудоднів. Крім того, 9 листопада прийнято 2 тис. сімей українців, переселених з Польщі”¹⁷. Варто зазначити, що Миколаївська та Херсонська області прийняли найбільше серед інших областей України колишніх польських громадян. Вони зайняли майже весь вільний житловий фонд: бараки, гуртожитки, окремі будинки, почасти сараї, в яких поселили прибулий контингент були сирими, холодними та малопритатними для проживання в зимових умовах.

Жодна область не могла забезпечити більш-менш нормальні житлово-побутові умови переселених. Два з половиною місяці проживали в сараї без вікон і дверей, де раніше була худоба, спецпоселенці Першого відділення Шаровського радгоспу Кіровоградської області. Лише коли з’явилося багато хворих, їх переселили в інше місце та підселили в порядку ущільнення на квартири місцевих мешканців¹⁸. Подібна ситуація була в радгоспах “Більшовик” та ім. Комінтерна. У виділених під житло приміщеннях вікна були закладені цеглою, не було меблів. Група спецпоселенців радгоспу “Онуфрієвський” (61 особа) мешкали у брудному і неопалюваному приміщенні. Там не було ні столів, ні тапчанів для сну, ні печей, ні дров. Люди відпочивали, їли і зберігали продукти на підлозі. За посуд їм слугували металеві банки з-під консервів¹⁹. Майже половина переселених у Полтавську область, загалом 1 581 особа, також проживали в невідповідних умовах. Внаслідок цього поширювалися інфекційні захворювання, педикульоз, смертність²⁰. У радгоспі ім. Котовського Роздільнянського району Одеської області переселені проживали по 2–3 сім’ї в одній кімнаті. Багатодітна родина, яка мала шість дітей, мешкала в маленькій кімнаті (13 м²), у якій господар ремонтував взуття на замовлення. Аналогічно було в радгоспах “Червоний профінтерн” Харківської області, “Артема”, “Вугільний” Сталінської області та багатьох інших²¹.

¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 324–325.

¹⁷ ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 42.

¹⁸ ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.

¹⁹ ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30–35.

²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31; ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37, 40.

²¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31.

Терпіли спецпереселені й нестатки харчів та товарів першої необхідності, хоч уряд і місцеві органи влади дещо виділяли для них. У багатьох радгоспах було організовано їдальні, видачу борошна, круп, олії, овочів, 1,5 центнера зерна на родину за збір врожаю 1945 р., промтоварів – верхнього одягу й взуття, мила й сірників, а також виділено городи під овочеві культури (від 0,8 до 0,15 га)²². Звичайно, про необхідну кількість товарів і якісні послуги не могло бути й мови. Централізоване забезпечення не було налагоджене. Радгоспам доводилося годувати прибулих власними силами. Реакція була відповідною. Там, де було краще з харчуванням, люди значно краще працювали.

Разом із тим, в управлінні на місцях допускалися перегини. У радгоспі “Керменчик” Сталінської області не було організовано харчування, порушувалися норми видачі хліба. Замість 500 грамів на день на одну людину, відповідно до норми для місцевих робочих, видавали по 300 грамів, у деяких господарствах – по 200²³. Не відповідала санітарним вимогам і його якість. Коли прибулі поскаржилися директорові радгоспу “Вугільник”, що хліб сирий, той відповів: “Беріть цей, а то ніякого не дамо”²⁴. Грубе ставлення керівників господарств до переселених додавало негативного відтінку в життя поляків на українській землі. Порушень було багато. У радгоспі ім. Жовтневої революції відмовилися видавати хліб хворим та інвалідам, змушуючи їх працювати понад можливості. У радгоспах Кіровоградської області, які підпорядковувалися Цукортресту, з липня по листопад 1944 р. не було виконано розпорядження щодо виділення прибулим землі під городи і забезпечення двомісячним пайком борошна і крупи²⁵. У колгоспах становище переселених із харчуванням було ще гірше. Траплялися отруєння через випічку хліба з борошна із протравленого зерна, призначеного для посіву²⁶.

Незважаючи на це, настрої у більшості польських громадян був “непоганий”. Частина з них виявляли бажання працювати і навіть залишитися на постійне проживання в радгоспах. Однак, добрі працівники на полях, вони певною мірою драгували своїх же співвітчизників. У Харківській області спецпоселенець радгоспу “Червона хвиля” хотів побити дівчину за те, що вона старанно працювала й “тягнула за собою інших”²⁷. Загалом же 50 % переселених були не працездатними, майже 30 % із них не хотіли долучатися до роботи. Наприклад, в Одеській області з 69 осіб радгоспу ім. Котовського працювали лише 13²⁸. Місцеві органи вбачали у цьому не лише саботаж із метою прискорення надання дозволу на виїзд у Польщу, але й об’єктивні причини. Майже 40 % дорослих та дітей справді не мали змоги вийти на роботу чи піти до школи через відсутність взуття і теплого одягу.

²² Там само. – Арк. 32; ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30.

²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33; ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.

²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33.

²⁵ ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.

²⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 33.

²⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 34.

²⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 32.

Мізерні заробітки на трудовні, крайня потреба в товарах першої необхідності, антисанітарні умови проживання, відсутність належного медичного обслуговування не окреслювали позитивної перспективи, провокували до пасивного опору. Частина поселенців недобросовісно виконували доручену справу, мотивуючи свою поведінку скрутним матеріальним становищем, поганим харчуванням, бажанням працювати за професією, відсутністю дитячих закладів тощо. Так, не могли знайти застосування своїм знанням п'ять лікарів у Кіровоградській області, зокрема зубний лікар із радгоспу ім. Котовського²⁹. Такий же випадок був у Мостовському районі Одеської області³⁰. Сукупність об'єктивних та суб'єктивних соціально-економічних чинників нівелювали урядові прагнення підняти сільськогосподарське виробництво працею майбутніх репатріантів-поляків. Повоєнна руйнація та брак підготовлених управлінських кадрів, безвідповідальність й байдужість місцевих керівників не заохочували людей до старанної праці.

Не виключено, що керівники господарств, які прийняли переселених, мимоволі сприяли цьому. Проводячи роз'яснювальну роботу серед розселених на Другому відділенні Шаровського радгоспу Кіровоградської області, директор небережно висловив не поширювану інформацію про те, що вони повинні виїхати на батьківщину в Польщу. Наступного дня переселені поляки масово не виїхали на роботу. Директора звинуватили в їх "деморалізації"³¹. Відмовляючись працювати, спецпереселенці дестабілізували ситуацію в поселеннях, створювали додаткові труднощі, зверталися до керівництва радгоспів і колгоспів, районних та обласних Комісій із заявами про дозвіл на виїзд до Польщі.

Очевидно, що настрої поляків були не тільки стійкими та відкритими, але й прихованими. Змучені довгим поневір'ям люди з великим нетерпінням чекали повернення на батьківщину. Все частіше лунали нігілістичні оцінки і настрої у ставленні до життя в СРСР. Полька Вербинська, яка працювала в одному з радгоспів Яблонського району Харківської області, говорила у приватній розмові: "Жити тут дуже важко. Коли прийдеш на польську землю, невідомо, на Україні у 100 раз гірше, ніж на Уралі. Якби я знала, що ми не скоро поїдемо у Польщу, я би повернулась на Урал. Ми всі працюємо голодні й босі, нічого не заробляємо"³². Робочий зернорадгоспу ім. Т. Шевченка, Ворошиловоградської області Фіговський заявив: "Нас сюди привезли для того, щоб знущатися, тут життя гірше, ніж у тюрмі. Не життя, а каторга"³³. "Прошу вирви нас звідси, нас не відпускають, а то загинемо передчасно", – писала батьку у Львів поселенка радгоспу ім. Р. Люксембург Каховського району Херсонської області Новак Н. І.³⁴ В обласних архівах до сьогодні зберігаються десятки телеграм-розпоряджень до голів облвиконкомів та керівників обласних органів НКВС про видачу перепусток для відправки польських

²⁹ ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 30.

³⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 31.

³¹ ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.

³² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 258.

³³ Там само.

³⁴ ДАКО. – Ф. Р-429. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 37.

громадян, що тимчасово проживали на території тієї чи іншої області. Наведемо одну з них: “Урядова комісія з евакуації польських громадян просить терміново видати перепустки для проїзду у м. Львів Новицькій Анелі Томашивні, Новицькому Здиславу Францовичу, Новицькій Люцині Францивні, що проживають у зерносовхозі ім. Луначарського (ст. Мартинівка) Вознесенського району Миколаївської області. Сім’я зареєстрована, виїжджає у Польщу. Представник Польського Уряду у Львові Подкоморський”³⁵. Зволікання влади з вирішенням питання про репатріацію, надання дозвілу на виїзд лише за викликами поглиблювало невдоволення в середовищі зазначеного контингенту. Назагал вони все ще сподівалися повернутися до попереднього довоєнного становища.

Поряд із цим, не всі спецпоселенці мали намір виїхати до Польщі. Були такі, які відмовлялися виїжджати або прагнули залишитися у СРСР під будь-яким приводом. Одні висловлювали задоволення, що мають можливість одержати тут роботу й освіту, хотіли вийти заміж, інші – боялися переслідувань у Польщі з боку різних угруповань за те, що члени їх родин були комуністами³⁶. Так, трансформація міграційного руху відбувалася під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Зворотна міграційна тенденція поляків змусила владу коригувати методи державного управління цим процесом. У подальшому їх переправляли на батьківщину як репатріантів, без затримання на території України відповідно до Угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом Української СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян із території УРСР та Угоди від 6 липня 1945 р. між урядом СРСР і Тимчасовим Польським Урядом про вихід із радянського громадянства і переселення у Польщу колишніх польських громадян польської й єврейської національності і додаткового протоколу до останньої, затвердженого рішенням Указу Президії Верховної Ради СРСР № 123/44 від 10 жовтня 1945 р.³⁷ Відповідно до цього документа РНК встановила кінцевий термін реєстрації бажаючих виїхати до Польщі польських громадян 31 грудня 1945 р., а термін їх виїзду – 15 червня 1946 р. і зобов’язала НКВС СРСР забезпечити переїзд “евакуйованих” у Польщу з 1 листопада 1945 р. по 15 червня 1946 р.³⁸

Переселення потребувало від влади більших зусиль для підготовки впродовж кількох місяців. Однак рух поволі почався ще на кінець 1944 р. У грудні з Кіровоградської області виїхало 653 спецпоселенці, зокрема родини К. М. Франкевича, В. З. Вашкевича, М. Й. Хвашука, Н. В. Сикори, М. С. Менькуса, С. Ю. Адамчука³⁹ та ін. У реєстраційному списку зазначалося, що до 17 вересня 1939 р. вони проживали у Станиславській (нині – Івано-Франківській), Білостоцькій та Львівській областях. Кожній родині дозволялося взяти вантаж від 50 до 400 кілограмів. Подорожний скарб репатріантів складався із швейних машинок, слюсарних та теслярних інструментів,

³⁵ ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 378. – Арк. 46.

³⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 263.

³⁷ Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 105. – Л. 23.

³⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21.

³⁹ ДАКО. – Ф. Р-2260. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 1.

домашніх речей і харчів⁴⁰. На нашу думку, міждержавний трансфер польського населення, зосередженого на півдні та в центрі України у зворотному напрямку відкрив спецконтингент, який проживав на території саме цієї області.

Репатріаційна робота з підготовки миттєвого переселення у Польщу всіх спецпоселенців, що проживали в Україні, активізувалася на початку року. Спеціалізовані відділи з переселення населення облвиконкомів терміново з'ясовували кількість колишніх польських громадян, яких уряд СРСР мав намір переселити в Польщу протягом березня–квітня 1945 р., розраховували необхідну кількість транспорту для їх перевезення. Обмежене у праві прийняття політичних рішень українське керівництво, ймовірно не знаючи усіх причин поспішної підготовки до переселення спецпоселенського контингенту, переконувало ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у необхідності прискорення переселення, посилаючись на уважне ставлення до їх постійного бажання переселитися в Польщу, а також на те, що “значна частина працездатних під різними приводами від роботи ухиляється...”⁴¹. Сьогодні історикам добре відомо, що на концепції весняної кампанії 1945 р. з масового взаємного переселення населення України й Польщі за етнічною ознакою позначилися не стільки сільськогосподарські виробничі і соціальні чинники, стільки політичні. Способи тиску на населення з метою прискорення штучного корегування етнічного складу населення на новій лінії кордону та їх урядова мотивація більше відповідали питанням тактики виконання досягнутої міждержавної домовленості.

На підставі звітно-статистичних даних облвиконкомів, направлених у відповідь на телеграми-запити ЦК КП(б)У й РНК УРСР щодо кількості колишніх польських громадян бажаючих переселитися в Польщу, ми встановили, що в березні 1945 р. в 14 областях України (немає даних про Київську область) проживало 32 666 колишніх польських громадян⁴². Передбачалося відправити їх у Польщу у два етапи: в березні 9 275 осіб та квітні 5 573 (разом 14 848). Для перевезення потрібно було 998 вагонів. Ці дані не остаточні. Зважаючи на те, що РНК УРСР і ЦК КП(б)У просили Раднарком СРСР “дозволити переселити у березні–квітні 1945 року всіх бажаючих колишніх польських громадян, для чого виділити 1645 вагонів”⁴³, явно йдеться про перевезення впродовж зазначених місяців майже вдвічі більше осіб. Транспортування мали здійснювати пасажирськими й товарними вагонами. Їх кількість визначали з розрахунку 36 людей в один вагон і 32 кг ваги на одну особу⁴⁴. Зокрема, Харківське обласне керівництво повідомило, що в березні підлягають виїзду з області 2 828 “колишніх польських громадян”, Кіровоградське подало заявку на вивезення 2 432 “польських патріота”⁴⁵ тощо. Для їх перевезення необхідно було відповідно 84 і 160 вагонів. Невідповідність кількості вагонів в областях для перевезення пасажирів пояснюється різницею тоннажності

⁴⁰ ДАКО. – Ф. Р-6639. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

⁴¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1411. – Арк. 37.

⁴² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 91–126.

⁴³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1411. – Арк. 35.

⁴⁴ ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 76.

⁴⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 95, 100.

вантажу і можливостями залізниці. Відділ евакуації та репатріації Херсонського облвиконкому взяв на облік 5 200 колишніх польських громадян, що прибули на територію області у 1944 р., із них планувалося переселити в березні 2 747 осіб, а квітні 2 453. Для цього потрібно було подати відповідно 90 і 82 вагонів на 8 станцій відправлення: м. Херсон, Херсон-порт, містечко Снігурівка, селища Високопілля, Акимівка, Ново-Олексіївка, Ново-Олександрівка, Біла Криниця⁴⁶. Екстремальні умови війни, що продовжувалася, хаос на залізничних станціях, спричинений взаємним обміном населення УРСР і Польщі, й інші чинники уповільнювали процес переселення колишніх польських громадян.

З 29 листопада 1945 р. всі турботи щодо підготовки населення до виїзду поклалися на спеціально створені при облвиконкомах депутатів трудящих Комісії. Такі інституції діяли в Одеській, Ізмаїльській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Сталінській, Ворошилоградській, Харківській, Вінницькій, Полтавській, а також Київській, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Сумській і Чернігівській областях⁴⁷. Вони відповідали за точний облік колишніх польських громадян польської і єврейської національності, оформляли й видавали через органи міліції евакуаційні посвідчення, розглядали та узгоджували з міліцією, “СМЕРШ” та іншими органами списки осіб, які були в польському громадянстві до 1(17) вересня 1939 р., а також осіб польської національності і членів їхніх родин, які бажали переселитися в Польщу⁴⁸. До обов'язків службовців Комісії також входило своєчасне сповіщення осіб, що переселялися, про терміни і порядок виїзду з СРСР у Польщу, організація виїзду на станції вантаження і відправки поїздами до перевалочних станцій з подальшою відправкою в Польщу та надання звітності про перебіг утвердження списків. При розгляді заяв Комісії керувалися інструкцією РНК СРСР № 24567 від 22 листопада 1945 р. Домінуючим у цьому процесі було добровільне рішення самих поляків та євреїв – колишніх польських громадян, яких потрібно було переселити в Польщу. Згоду надавав голова родини. Більшість, як уже зазначалося, не стояла перед вибором – соціалістичний Радянський Союз чи соціалістична Польща? Замкнене та суворе життя в радянській державі поглиблювало бажання швидше виїхати.

Комісії з питань репатріації закінчили підготовку осіб польської та єврейської національностей, які підлягали поверненню в Польщу лише наприкінці 1945 р. Загальна кількість польських репатріантів складала 33 569 осіб⁴⁹. Зокрема, на 20 листопада 1945 р. у Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Полтавській, Харківській і Херсонській областях було враховано 5 898 родин, чисельністю 23 462 особи⁵⁰. Ще 7 928 справ на переселення 5 003 сімей чисельністю 14 806 осіб були на “фільтрації”. На 21 грудня 1945 р. за даними НКВС УРСР на обліку було 8 473 сім'ї, у складі 36 974 особи, враховано 31 834. До кінця

⁴⁶ ДАХО. – Ф. Р-1979сч. – Оп. 12. – Спр. 13. – Арк. 5.

⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 290–291.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 257.

⁵⁰ Там само. – Арк. 293.

року планувалося провести часткову “евакуацію” з названих областей у такому порядку: із Запорізької – 1 668 сімей, Миколаївської – 1 433, Київської – 1 044, Кіровоградської – 974, Полтавської – 689, Харківської – 636. Загалом було дозволено виїхати 7 293 особам⁵¹.

Малочисельні відділи переселення облвиконкомів не могли виконати поставлене завдання у відведені терміни. Комісії не встигали розглядати заяви й не завжди задовольняли прохання. Так, на 5 січня 1946 р. у Миколаївській області зареєструвалося на виїзд 1 975 людей, з них було розглянуто справи 1 230, належало розглянути ще 147 справ (224 особи), очікували на виїзд у Польщу тільки 497 осіб⁵². На 29 травня 1946 р. з 1 374 поданих заяв було розглянуто 1 358 (2 215 осіб), із них 10 сім’ям було відмовлено, 2 – відтерміновано. Відмовляли переважно через те, що вони не могли надати достатньо доказів щодо своєї колишньої приналежності до польського громадянства. Вони не підпадали під дію радянсько-польської угоди. У випадку відсутності документів для реєстрації родини, які могли якось підтвердити, що один або більше її членів служили в польській армії, також мали право на евакуацію⁵³. Дозвіл на виїзд надавався те тільки моноетнічним польським сім’ям, але й єврейським та змішаним. До січня 1946 р. з Херсонської області виїхало 1 806 сімей поляків (4 585 осіб). До їх складу також ввійшли 924 євреї, 79 українців, 20 росіян, 3 білоруси і 1 грек⁵⁴. Ще кілька десятків справ перебували на розгляді Комісії. Принциповість й обережність її членів у підході до справи уповільнювала темпи розгляду заяв. Намагаючись пришвидшити процес, радянська делегація у змішаній радянсько-польській Комісії спонукала обласні організації видавати евакуаційні посвідчення і надавати дозвіл на індивідуальний виїзд, не очікуючи на загальну відправку ешелону, попереджаючи: “Перешкоджати цьому не слід”⁵⁵.

Обмеження щодо відправлення польського населення на офіційному рівні були зняті тільки у квітні 1946 р. На закінчення репатріаційного руху польські громадяни виїжджали в Польщу за спрощеною процедурою. Начальники секторів евакуації, репатріації і розселення направляли копії списків на видачу перепусток начальнику відділу перепусток НКДБ відповідного міста⁵⁶ й давали вказівку начальнику залізничного вокзалу про видачу квитків на проїзд партії репатрійованих, у складі не менш 14–45 людей, до збірних пунктів у Львові, Самборі, Володимирі-Волинському, Слущку, Раві-Руській та Кам’янці-Бузькій. Саме тут, залежно від чисельності партії, формувалися потяги з колишніми спецпоселенцями для відправлення в Польщу.

Висвітлення питання репатріації польського населення, що тимчасово проживало в Миколаївській, Одеській, Херсонській, Кіровоградській й інших південно-східних і центральних областях УРСР у Польщу, не можна обмежити лише

⁵¹ ЦДАГОУ. – Арк. 294–295.

⁵² ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 156.

⁵³ ЦДАВОУ. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21.

⁵⁴ ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 47.

⁵⁵ ДАХО. – Ф. Р-1979сч. – Оп. 12. – Спр. 13. – Арк. 25.

⁵⁶ ДАМО. – Ф. Р-992. – Оп. 2. – Спр. 378. – Арк. 108–109.

напівтранзитним рухом спецпоселенців у 1944–1946 рр. До них потрібно віднести також тих, які були переселені в 1940 р. із Львівської та Волинської областей в Ізмаїльську область й мешкали тут на постійній основі. На 20 листопада 1945 р. у цій області проживало 2 682 довоєнних переселенців, з них 930 поляків⁵⁷. Майже всі польські родини подали заяви про повернення на місця попереднього проживання. Оскільки вони були громадянами СРСР, їх не хотіли реєструвати на виїзд. Наполягаючи на своєму, вони перестали займатися сільським господарством, жили за рахунок додаткових заробітків та продажу майна, інвентарю і коней. Найрішучіші самочинно виїжджали в напрямку кордону, зокрема 135 родин із колишньої німецької колонії “Ново-Тарутино” та селища Кукуруджини.

До категорії репатріантів повоєнних років треба віднести й польських дітей, які тимчасово проживали в дитячих будинках та сім'ях прийомних батьків із місцевих жителів вказаних областей. Одні з них потрапили сюди залишившись сиротами, інші – тимчасово проживали, поки батьки перебували на засланні чи в ув'язненні⁵⁸.

Репатріація їх на батьківщину була складною справою не лише з морально-етичних міркувань, але й з політичних. Польська сторона кілька разів робила такі спроби. Однак звернення до уряду СРСР не мали практичного результату. Проблему було зрушено польською дипломатією тільки 19 травня 1950 р. Перебуваючи на прийомі в міністра закордонних справ СРСР Вишинського, посол Польщі в Москві Нашковський “обережно” просив міністра пришвидшити вирішення клопотання, пояснивши, що розуміє, що це “дуже делікатна справа”⁵⁹. Серйозність порушеної послом проблеми засвідчує довготривале бюрократичне погодження. Майже півроку вона перебувала на розгляді урядових кіл, перш ніж 17 листопада 1950 р. РМ СРСР прийняла постанову за № 4668-2008с. Невдовзі РМ УРСР продублювала її постановою від 28 грудня 1950 р. № 4110-360с “Про репатріацію на батьківщину дітей польських громадян”⁶⁰.

Загалом кількісних даних про переселення дітей-поляків із досліджуваних областей поки що не вдалося встановити, але певна інформація є. Відомо, що відділи евакуації-репатріації і розселення облвиконкомів складали списки, здійснювали контроль за підготовкою дітей у дорогу, забезпечували їх одягом та взуттям. Діти повинні були власноруч написати заяву про бажання або відмову репатріюватися в Польщу. Однак, частіше за все, заяви від їх імені писали самі вихователі дитячих будинків, здебільшого через незнання останніми письмової української мови або за приписом вищих інстанцій. Так, у відповідь на письмове розпорядження облвиконкому: “Терміново надішліть додаткову заяву дитини А. Богуславського про його бажання репатріюватися до Польщі” вихователь написала від імені вихованця Архангельського дитячого будинку Херсонської області таке: “Прошу голову Високопільської Рай Ради депутатів трудящих відправити мене до моєї матері,

⁵⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1746. – Арк. 15.

⁵⁸ ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр. 106. – Арк. 8.

⁵⁹ РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1296. – Л. 53.

⁶⁰ ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр. 150. – Арк. 138.

яка розшукує мене. Я маю бажання жити у своєї матері, мені подобається жити в дитячому будинку, але я скучаю за мамою. Прошу не відказати моє прохання”⁶¹. Вихователі також писали за дітей листи до рідних у Польщу з проханням забрати, повідомляли їм, хто з рідних розшукує їх.

Складніше було з прийомними батьками, які не хотіли розлучатися зі своїми вихованцями. Так, у роки війни проживав на Херсонщині Станіслав Цуліс. Подружжя прийомних батьків не відпускало його, оскільки знали, що батько вбитий, а про матір достовірних даних не було⁶². Службовці тих же відділів евакуації і репатріації допомагали опікунам складати заяви-прохання, щоб залишити в сім’ях взятих на виховання польських дітей. У заяві вказувався ступінь родинних стосунків із дитиною, а також ставився підпис вихователя, який давав згоду на репатріацію чи вмотивовано заперечував. В основу цієї репатріаційної кампанії також був покладений добровільний принцип прийняття рішення про переселення самими дітьми. Їхні наміри більше відповідали дійсності, хоча й були поодинокі випадки, коли підлітки відмовлялися виїжджати до Польщі. Зокрема, юнак В’ячеслав Смоленський, який проживав у гуртожитку Херсона й працював у будівельному тресті № 45 арматурником, на запит С. Л. Смоленської з табору у Бресті відповів: “По національності я поляк, але не можу дати згоду на виїзд, оскільки моя мати знаходиться у даний час в СРСР за адресою Казахська СРС, Карагандинська область ... Громадянку С. Л. Смоленську не знаю”⁶³. Транспортування та матеріальні витрати на перевезення дітей поклалися на сторону відправника⁶⁴. Виділені райвиконкомками відповідальні особи супроводжували їх до прийомних пунктів у прикордонних районах західних областей України. Переселення польських дітей на батьківщину у 1950–1951 рр. закінчило не тільки репатріацію поляків у Польщу з південно-східних і центральних областей України, але й міждержавні обмінні процеси території і населення в загальному підсумку.

Репатріація колишніх польських громадян-спецпоселенців, виселенців Ізмаїльської області та польських дітей, які тимчасово проживали в південно-східних та центральних областях Української РСР, у повоєнні роки здійснювалася в рамках міждержавного обміну населення й відповідала взаємному прагненню Польщі й СРСР повернути “своє” населення, розпорошене під час війни та встановити дружні взаємозв’язки. Наразі проблема потребує глибшого і всебічного дослідження.

⁶¹ ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.150. – Арк. 68.

⁶² ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 22.

⁶³ ДАХО. – Ф. Р-1979. – Оп. 12. – Спр.106. – Арк. 7.

⁶⁴ Там само.